

FLORILEEGIUM

EESTIMAA HUMANISTLIKUS KIRJAKULTUURIS

Nicolaus von Hövelni *Proverbia quaedam et sententiae...**

MARIS VALTIN, KRISTI VIIDING

Kuivõrd tihedalt olid esimeste eestikeelsete ilmalike teoste loomispõhimõtted seotud samaaegse muukeelse kirjakultuuri ja pedagoogilise mõtte arenguga, on viimase aja kirjandusloolistes käsitlustes korduvalt rõhutamist leidnud (nt Lepajõe 2009: 761). 1630.–1640. aastate Eesti- ja Liivimaal tähendas muukeelne kontekst eelkõige ladina- ja saksakeelseid teoseid ja nende loomisprotsessi. Tähtsaks selle protsessi osaks oli Euroopa humanistliku kirjakultuuri eeskujule tuginev universaalne lugemis- ning tekstiloomemethod, mille kohaselt kirjutati loetavaist raamatuid välja olulisi tekstikatkeid, koguti need kokku, süstematiseeriti temaatiliselt märksõnade ehk mõttekohtade (*loci communes*) kaupa florileegiumeisse ning kasutati hiljem vastavalt vajadusele omaenda tekstides. Esimese süstemaatilise juhise selliste tsitaadikogumike (ingl *commonplace-book*, sks *Gemeinplatzbuch*, *loci communes-Sammlung*, siin edaspidi florileegium) koostamiseks andis Rotterdami Erasmus oma teoses „De copia rerum et verborum” 1511. aastal.¹ Paari aastakümne pärast olid florileegiumid juba iga ladina keele õppija töövahend ka Põhja-Euroopas, nende abil koostati oma esimesed kirjandustekstid. Sama intellektuaalset praktikat soovitati jätkata ka täiskasvanuil üksnes selle vahega, et florileegiumist ammutatu pidi uutest teostes peegelduma „täiskasvanulikuma jäljendamisega” (*imitatio virilis*): vabamalt, eklektilisemalt, küpsemalt (Moss 1998: 423–424). Lisaks käsikirjalistele isiklikuks tarbeks mõeldud florileegiumeile ilmus neid arvukalt trükis ja florileegiumi vormi jäljendades koostati humanistliku kirjanduse tippteoseidki, nagu Justus Lipsiuse „Politica” (Moss 1998: 421–436).

Käesolev artikkel uurib ainsat teadaolevat Eestis säilinud varauusaegset käsikirjalist florileegiumi: Nicolaus von Hövelni „Proverbia quaedam et sententiae Ciceronis, Plauti, Terentij et aliorum clarissimorum virorum” („Cicero,

* Maris Valtin on transkribeerinud artikli aluseks oleva käsikirja (magistritöö N. von Hövelni „Proverbia quaedam et sententiae Ciceronis, Plauti, Terentij et aliorum clarissimorum virorum” tekstikriitiline editsioon, Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia õppetool, 2008), tuvastanud põhiosa allikaist ning kirjutanud käsikirja üldiseloostust ja ülesehitust puudutava peatüki, Kristi Viiding artikli sissejuhatuse ning dateeringupeatüki. Florileegiumi allikate ning kasutamise analüüs on autorite koostöö. Täname Katrin Kaugveri, Rene Haljasmäed, Endel Valk-Falki (TLÜ Akadeemiline Raamatukogu); Schwerini Maa-Arhiivi (Landeshauptarchiv Schwerin) töötajaid; Peter Rückertit (Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart); Andrea Lothet (Deutsches Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Nationalbibliothek Leipzig, Papierhistorische Sammlungen), Stephan R. Langet (Evangelisches Predigerseminar, Wittenberg); Peter Zeebergi (Kopenhaagen) ja Martin Klökerit (Osnabrück) koopiote eest ning Jürgen Beyerit (Tartu) ja Kristiina Savini (Lund) täienduste eest.

¹ Žanriteoreetilise mõtte kohta vt Moss 1996.

Plautuse, Terentiuse ja teiste ülikuulsate meeste vanasõnad ja mõned laused”), mis asub TLÜ Akadeemilise Raamatukogu baltika osakonnas kohaviiduga X-1634. Käsikirja esmamainimine teaduskirjanduses 2005. aastal (Klöker 2005 I: 191) ning teistkordne viitamine 2007. aastal (Gottzmann, Hörner 2007 II: 601)² on sünkroonne florileegiumide teadusliku uurimise alguse ning intensiivistumisega Euroopas kahel viimasel kümnendil. 1990. aastail maailma eri paigus tekkinud huvist annavad tunnistust näiteks käsikirjalise Madalmaadest pärineva õpilasflorileegiumi kommenteeritud publikatsioon 1991. aastal (Margolin, Pendergrass, Van der Poel 1991), monograafia florileegiumide teoreetilise tagapõhja ja trükitud florileegiumide kohta (Moss 1996), trükitud ja käsikirjaliste florileegiumide näitus Yale'i Ülikooli raamatukogus ja sel puhul editeeritud kataloog 2001. aastal (CB 2001), paljude uurijate lühemad käsitlused ja allikapublikatsioonid.³ Rahvusvahelises teaduskirjanduses on jõutud visandada žanriteoreetilise mõtte peajooned ning uurimisülesanded: 1) vajadus nii trükitud kui ka käsikirjaliste florileegiumide bibliograafia järele; 2) allikapublikatsioonid olulistest või iseloomulikest käsikirjalistest florileegiumidest ja 3) süstemaatiline žanripraktilise traditsiooni käsitlemine (CB 2001: 65–80). Et Euroopa mäluasutustes leidub arvukalt käsikirjalisi florileegiume (Moss 1996: VII), pole kümnendi eest visandatud uurimisprogramm seni oluliselt edenenud. Viimase kümnendi kaalukaim täiendus lisandus 2006. aastal žanripiiride laiendamissetepanekuga Walther Ludwigilt, kes soovitas florileegiumide uurimismetoodikat rakendada ka reisialbumite puhul ehk *vice versa* tõlgendada reisialbumeid kui florileegiumide eriliiki (Ludwig 2006: 89).

Käesoleva artikli eesmärk on analüüsida Hövelni florileegiumi ülesehitust, allikaid ning funktsiooni esmajoones Euroopa žanritraditsiooni peajoonte taustal. Et florileegiumi koostaja oli pärast õpingute lõppu kirjanduslikult tegev mitmes žanris ja keeles, pakub olemasolev materjal hea võimaluse uurida, kas ja kuidas leidis tekstiloome eelastmena kavandatud florileegium hiljem tegelikult kasutamist. Kuna Hövelnilt ei ole praegu teada ühtki säilinud eestikeelset teksti, ei võimalda sinne esitlus analüüsida otseseid fraseoloogilisi laene varauusaegse muukeelse ja eestikeelse kirjandusloome vahel ja paigutub pigem üldise kirjakultuuri valdkonda. Küll aga annab konkreetse florileegiumi kui ajastutüüpilise pedagoogilise ja kirjakultuuri nähtuse vaatlemine aimu, millise eelastme läbisid teisedki Eesti- ja Liivimaal tegutsenud haritlased oma ettevalmistuses. Teiseks jääb käesolevast käsitlusest välja võrdlus teiste praegu teadaolevate XVII sajandil Eesti- ja Liivimaal välja antud või kasutusel olnud florileegiumidega, sest need pole kas identifitseer-

² Artikli Hövelnist kirjutas leksikoni jaoks M. Klöker.

³ Valik allikapublikatsioone ja uurimusi Skandinaavia ja Saksa kultuuriruumist: Soome ainukese, XVII sajandist pärineva Turu florileegiumi (*Florilegium Aboëense*) kohta Väänänen 1991 ja 1997 (sisaldab käsikirja editsiooni); kolmest Stockholmi Kuninglikus Raamatukogus leiduvast florileegiumist on kaht Magnus Gabriel De la Gardie käsikirjalist eksemplari põhjalikumalt uurinud Åslund 1991 (kokkuvõte ingl k) ja 1992 (kokkuvõte ingl k lk 233–234); Georg Stiernhielmi „Loci communes in adolescentia collecti” („Nooruses kogutud loci communes”, signatuur F.d.4:1) ning anonüümne õpilase florileegium Uppsala Ülikooli raamatukogus (kohaviit R 316) pole seni põhjalikumalt käsitlemist leidnud. Rootsi Kuningliku Teaduste Akadeemia arhivis leiduvaid Emanuel Swedenborgi florileegiume (cod. 36 ja 37) on käsitlenud Berggren 2009. Saksamaa materjalidest on läbi töötatud Braunschweig-Lüneburgi hertsog Augusti kooliaegne florileegium (Hess 2003a).

ritud või lähemat uurimist leidnud.⁴ Siinsele eksemplaarsele analüüsile peaks mõne aasta pärast järgnema kommenteeritud allikapublikatsioon.

Nicolaus von Höveln ja tema florileegium

Varaseimad andmed Tallinna kaupmehe poja Nicolaus von Hövelni kohta pärinevad 1627. aasta juunist, mil ta immatrikuleerus koos kolme kaaslinlasega Rostocki Ülikooli.⁵ Ilmselt eelnesid stuudiumile õpingud Tallinna linnakoolis. 1630. aastal suundus Höveln Wittenbergi Ülikooli, kus kaitses 5. aprillil 1636 magistrikraadi (AAV 1934: 352) ja naasis Magdeburgi kaudu Tallinnasse.⁶ Viis aastat (1629–1634) oli Höveln olnud Tallinna linna stipendiaat (Gierlich 1991: 371) ja seetõttu tuli tal tööle asuda kodulinna, kus ta tegutses aastail 1637–1639 Oleviste kiriku jutlustajana, 1640–1650 diakoni ja 1650–1657 pastorina. Lisaks oli ta alates 1641. aastast triviaalkooli inspektor. Höveln suri 1657 katku (Klöker 2005 I: 191).

Eestimaa humanistlikus kirjakultuuris on Hövelni roll tagasihoidlik: ta on mõneteistkümmne juhuluuletuse autor, lisaks aitas ta ilmselt kaasa saksa barokkpoeedi Paul Flemingi raamatupärandi kompaktselt säilimisele Tallinnas 1640–1657, kuni see jõudis Oleviste kiriku raamatukokku (Robert 2002: 48–61).⁷ Ent just tänu Hövelni peresidemetele sattus koos perekonna raamatukogu ja arhiiviga Oleviste kiriku raamatukokku ka Hövelni käsikirjaline florileegium, mis teiste samalaadsete hävimise tõttu Eesti- ja Liivimaal muutub tagantjärele siinse kirjakultuuri jaoks unikaalseks.

Hövelni kvartformaadis ja hallköites 300-leheküljeline florileegium⁸ kujutab endast väljakirjutusi ladina ja kreeka autoreilt ning mõnelt XVI–XVII sajandi humanistlikult autorilt ja sisaldab hoolimata pooleli jäämisest kokku

⁴ Tallinnas trükiti 1662 „Fasciculus phrasium illarum, quae in Lub. Farragine et in Fund. D.L. non habentur: in usum juventutis Revaliensis ex probatis Latinitatis autoribus collectus” (Revaliae: A. Simon, 1662). See 120 lehekülje mahus oktaavformaadis florileegium sisaldab temaatiliselt grupeeritud saksakeelseid väljendeid, millele on lisatud tõlge ladina keelde. Teemagrupid pole pealkirjastatud, tsitaatide allikaid ega autoreid nimetatud. Raamatukesel puudub eessõna. Tartu Ülikooli raamatukogus leiduvas eksemplaris (R Est.-A-5086) puuduvad kasutusjäljed. Tegemist on ilmselt sama trükisega, mis leidub Adolph Simoni trükiste nimistus 1672. aastast ja mis Hans Treumannil jäi identifitseerimata (Treumann 1977: 56). Samas nimistus on nr 27 (lk 58) all viidatud väidetavalt A. Simoni juures ilmunud florileegiumile „Sententia Rudolphi”, mis H. Treumanni oletuse kohaselt on Riias trükitud David Rudolphi „Sententiae et proverbia pro schola Rigensi recusa MDCLVIII” (Riga: A. Hakelmann, 1658 taaspublikatsioon Tallinnas). Siinkirjutajail pole õnnestunud näha ei Riia ega Tallinna trükist ega selgitada nende täpset seost 1642 Greifswaldis ilmunud David Rudolphuse teosega „Promptuarium selectissimarum sententiarum Latino-Germanicum, in usum Classium inferiorum scholarum Pomeranicarum, vndecunque, secundum ordinem alphabeti, collectarum atque editarum” (Gryphiswaldiae, 1642).

⁵ Biograafia põhiallikad on Klöker 2005 I: 190–191, 684 ja Tering, ilmumas: nr 2623. Sidemeid von Hövelnite suguvõsa teiste harudega, sh Taanis elanud saksa barokkluletaja ja Conrad von Höveleniga, pole õnnestunud kindlaks teha (vt Fahne 1860; Helk 1975).

⁶ Seda kinnitab sissekanne anonüümsesse reisialbumisse Magdeburgis 24. III 1637 (originaal lahtise lehena SUB Hamburg, cod. 69 in scrin.).

⁷ Höveln abiellus 1638 kaupmees Heinrich von Niehuseni vanema tütre Elisabethiga, 1639 kihlus Elisabethi noorema õe Annaga Paul Fleming. P. Flemingi ootamatu surma järel jäi suure poeedi raamatukogu 1640 perekond Niehusenite ja Hövelni hoida.

⁸ Lehekülgede numeratsioon on lisatud hiljem hariliku pliitsiga parempoolse lehekülje paremasse ülanurka. Nummerdamisel esineb vigu: pärast lehekülge 104 tulevad leheküljed 107p ja 108 ning lk 271p on tähistatud numbriga 300.

3678 tsitaati.⁹ Kogutud on eranditult lühivorme, fraseoloogilisi väljendeid, ütlusi, mitte aga tekste, nagu mõne teise tollase florileegiumi puhul. Kogumiku avalehel (tiitelleht puudub) iseloomustab koostaja oma materjali kui *proverbia et sententiae* (vanasõnad ja laused), varieerides seda florileegiumis sõnadega *dicta et proverbia, flosculi, phrases, formulae* (ütlused ja vanasõnad, väljanõpped, fraasid, vormelid)¹⁰ ning Cicero kirjadest kogutud tsitaatide jaotuses *phrases elegantiores et formulae* (kaunimad fraasid ja vormelid). Täpsemalt koostaja kogutavat materjali ei defineeri.

Florileegiumil on keerukas struktuur, milles peegeldub nii koostamisprotsess kui ka plaanitud lõppresultaat. Üldiselt ülesehituselt (eessõna – florileegium märksõnade kaupa – lisa kirjakerjutamisvormelitega) sarnaneb kompendium varauusaegsete trükitud florileegiumidega. Lisaks leidub kolme põhiosa ees ja vahel kolm plokki n-ö töömaterjaliga. Põhiosad eristuvad töömaterjalist kergesti juba visuaalselt: ettevalmistavais osades on tekst kirjutatud tihe- da käekirjaga kahte tulp, samas kui lõplikud puhtad tekstiosad on suuremas käekirjas ja ühes tulpas.

1. Eessõna. Trükitud florileegiumide eeskujude käsikirjalisele, eraotstarbeks mõeldud florileegiumile ilmneb kohe käsikirja algul – Höveln alustab oma kompendiumi eessõnaga. See kannab pealkirja „*Exempla memorabilia historica*” („Ajaloolised meeldejätmist väärt näited”) ja alapealkirjana pühendust „*Christo Duce et Auspice Christo*” („Kristuse juhtimisel ja Kristuse endel”) ning koosneb peamiselt tsitaatidest (Höveln *s.a.*: 1).¹¹ Ütlused pärinevad enamjaolt antiikautoreilt (Plutarchos [2] ja Aristoteles ladinakeelses tõlkes, Tacitus [2], Livius, Seneca), kuid esindatud on ka Piibel ning kristlikud ja humanistlikud autorid, vastavalt Tertullianus ja J. Lipsius. Eranditult proosaautoreid osundades pole Höveln eessõnas kasutanud ühtki tsitaati oma kompendiumi ülejäänud osadest, isegi teoste tasandil on ainsaks kokkupuutepunktiks J. Lipsiuse „*De Constantia*”. Eessõna allikate analüüs lubaks florileegiumi kohta eeldada, et selle koostaja oli omandamas peamiselt klassikajärgse perioodi autoreile Senecale ja Tacitusele tuginevat ja J. Lipsiuse teostes propageeritud ladina stiili, mitte aga Cicero-keskset klassikalist keeleregistrit. Florileegiumi põhiosas osundatud autorid esindavad seevastu siiski traditsioonilisemat Cicero-keskset ja teiste stiililt Cicerole lähimate autoritega täiendatud ladina stiiliregistrit.

⁹ 110 lehekülge on jäänud täiesti tühjaks (neist vaid kuus florileegiumi lõpus) ja ülejäänudki on ebahütlaselt täidetud: paljudel esineb üksnes pealkiri või paar näitelause.

¹⁰ Nt märksõnade all *donationis formulae et donum* või *phrases Nauticae*.

¹¹ „Erinevate lugude hoolikas tundmaõppimine toob ülimalt suurt abi (Pl<a>ut. *Timoleon*). Siis õpid sa justkui teiste voorusi jäljendades enda elu edendama ja korraldama [*ibid.*]. Sa vaatled iga näite selgeid õpetusi, selleks et saada sealt enda ja oma riigi jaoks seda, mida jäljendada, seda, mida eemaletõukavat sa peaksid vältima alguses, mida eemaletõukavat lõpus (Liv. I rmt). Sellised [eeskujud] on kõige kasulikumad ühiskondlike kaalutluste juures (Arist. *Ret[oorika]*. 1). Ei ole midagi uut päikese all (Kg 5,30). Sest iga varasem asi annab ette normi hilisemale (Tert. *Rmt Marcuse vastu* ptk 9). Need asjad, mida praegu usutakse olevat väga vanad, olid kunagi uued (Tacit. *Annaalid* 3). Vaatle iseendasse suubuvate asjade ringi: sa näed, et selles maailmas miski ei hävi, vaid kordamööda vajub ja kerkib [Seneca *Moraalikirjad* 36,11]. Kõikidel asjadel on määratud vahelduda ja nendes kõigis on justnagu mingi ring, et samuti nagu vahetuvad aastaajad, vahetuvad ka kombed (Tacit *Ann.* 3). Sirguvad ja kasvavad ju mujalgi uued inimesed ja uus maailm (Lipsius *Meelekindlusest* 2. rmt 16. ptk). Niisiis suudame me neid kõiki endale ja oma riikidele kohandada.” (Tlk M. Valtin).

Eessõna on kirjutatud samalaadsete kompilatsioonide tüüpteemal: kuna kõik kordub, tuleb nii üksikisikuil kui ka riikidel varasematelt eeskujudelt õppida ning minevikuteadmisi igapäevaelus rakendada (Vogel 1999: 198). Kogumiku tekkeloo ega koostamispehmetete kohta ei selgu eessõnast midagi. Seetõttu ei saa ka otsustada, kui võrd taandub Hövelni eessõna seni eelkõige keskaegsetes florileegiumides esinenud tsitaateessõnade tavale, mida üksnes vähesed humanistid olevat järginud.¹² Teiseks on eessõna tüüpilisust raske hinnata põhjusel, et käsikirjalisi (üliõpilas)florileegiume pole eessõnade aspektist süstemaatiliselt uuritud.

2. Lisa kirjajutamisvormelitega. Trükitud florileegiumide struktuuri jälgendab Höveln oma kogumikus veel teiseski punktis: käsikirja lõpuosas leiduva lisaga kirjajutamisvormelitest „De ratione contexendarum epistolarum” („Kirjade koostamise põhimõttest”) (Höveln *s.a.*: 245–264). Nagu Ann Moss on näidanud, võtsid varauusaegsed trükitud florileegiumid selle osa üle keskaegsetest kirjajutuskäsiraamatuid (*ars dictaminis*), kus esines samasugune lisa (Moss 1996: 37). Sarnaselt oma eeskujudele on ka Höveln visandanud kaks suurt alajaotust: vormelid arutlevate kirjade (*deliberativi generis*) ning epideiktiliste (*demonstrativi generis*) jaoks. Kahe suure alajaotuse sees esineb veel kuusteist väiksemat, kirja täpsemast tüübist lähtuvat jaotust: soovitus-, innustamis-, veenmis-, palve-, nõuküsimis-, lohutus-, korraldus- ja väitluskirjad ning õnnitlus-, pühendus-, kiitus-, laitus-, süüdistus-, kaebe-, uudis- ja naljakirjad. Tekstinäidete poolest on see osa florileegiumist fragmentaarseim (16 fraasi).

3. Ettevalmistavad tekstiplokid. Euroopa žanritraditsiooni taustal on Hövelni florileegiumist ülesehituslikult kõige huvitavamad just n-ö ettevalmistava materjali plokid vahetu lektüüri käigus tehtud väljakirjutustega, ilma igasuguse sisulistest kriteeriumidest lähtuva süstematiseeringuta. Esimene selline plokk eessõna järel ning märksõnalise florileegiumi ees sisaldab sententse ja vanasõnu Terentiuse ja Plautuse komöödiast, vastavalt 157 ja 143 ütlust (Höveln *s.a.*: 2–3p; 3p–5p). Materjaliga ümberkäimise viis on siin täiesti mehhaaniline: Terentiuse 1574. aasta väljaandest on Höveln endale näitelauseid välja kirjutanud komöödiate kaupa, alustades viimasest ja liikudes kõite alguse suunas.¹³ Teine ettevalmistav plokk autoritsitaatidega leidub kõite lõpus: 332 ütlust Cicero teose „Epistolae ad familiares” („Kirjad lähedastele”) seitsmest esimesest raamatust (Höveln *s.a.*: 265–271p). Cicerolt võetud tsitaadid on samas järjekorras nagu kasutatud tekstiväljaandes.

Selgituse sellise ettevalmistava materjali leidumise kohta florileegiumiga samas kõites leiab žanriteoreetikute töödest. Nii protestantlike (nt Johannes Sturm) või Johann Riviuse) kui ka katoliiklike teoreetikute (nt Franciscus Saccchini) sõnul pidi isikliku florileegiumi koostamine koosnema kolmest etapist:

¹² Sellised eessõnad on nt Hieremias von Montagnone florileegiumil „Compendium moralium notabilium”, koostatud 1300–1310, esmatrükk Veneetsias 1505 ja Thomas Hibernicuse florileegiumil „Manipulus florum”, koostatud 1306, alates 1483. aasta esmatrükkist korduvalt uuesti välja antud. Tsitaatsete eessõnade kohta vt Vogel 1999: 498.

¹³ Matthias Bergi 1574. aasta editsioonis on komöödiad järjekorras „Andria”, „Eunuchus”, „Heautontimorumenos”, „Adelphoe”, „Hecyra”, „Phormio”; Hövelni ekstsriptid on florileegiumis vastupidises järjestuses alates „Phormios” ja lõpetades „Andriaga”.

esmalte teoste lektüür ja tsitaatsete tekstikohtade märkimine teksti serval; teiseks äramärgitud tsitaatide väljakirjutamine eraldi vihikusse lugemisel ettetulnud järjekorras; kolmandaks väljakirjutatud tsitaatide ümbergrupeerimine märksõnadest lähtudes ja sissekandmine teise vihikusse, n-ö lõplikku florileegiumisse (Sturm 1543: 23; Rivius 1596 Appendix II: 131; Sacchini 1614: 89 jj). Sellist kolmeastmelist metoodikat on õnnestunud leida nt Braunschweig-Lüneburgi hertsogi August Noorema raamatuis ja florileegiumeis tänu tema raamatukogu ja isikliku arhiivi täielikule säilimisele (Hess 2003a). Höveln on oma florileegiumi puhul ühendanud teise ja kolmanda etapi, kandes samasse köitesse nii lugemise käigus kogunenud tsitaadid autoriti ja teo-
seti kui ka temaatiliste märksõnade kaupa grupeeritud ütlused paljudelt autoritelt.

Ent Höveln on lubanud endale võrreldes žanritraditsiooniga veel teiseigi kõrvalekalde: ta ei ole oma autorite ja teoste kaupa väljakirjutatud töömaterjali märksõnalise florileegiumi jaoks peaaegu üldse kasutanud (florileegiumi põhiosas kordub üksnes üheksa Terentiuse, kolm Plautuse ja kümme Cicero tsitaati). Sageli on teistkordsel tsiteerimisel sententsi ümber sõnastatud või lühendatud. Ühtki korduvalt tsiteeritud ütlust pole ettevalmistavas osas markeeritud. Höveln pidi tsiteeritud teoseid olema seega lugenud vähemalt kahel korral: esimese lugemiskorra tulemiks olid autori- ja teosepõhised mehaanilised sententside loetelud, teisel korral aga tsitaatide väljakirjutused märksõnade kaupa.

Huvitavaim ettevalmistavatest tekstiplokkidest on kolmas, vahetult märksõnalisele florileegiumile järgnev, kuhu Höveln on koondanud sellised ütlused, mida ta ühegi temaatilise märksõna alla paigutada ei osanud („Flosculi quidam hinc inde ex probatissimis latinae linguae autoribus collecti, qui ad certas paginas referri et distribui non potuerunt” – „Ladina keele silmapaistvamatelt autoritelt siit ja sealt [teostest] kogutud nopped, mida ei saanud kindlatele lehekülgedele kanda ega jaotada”) (Höveln *s.a.*: 241–242p). Siin leidub 162 ütlust Terentiuselt, Plautuselt ja Cicerolt ning üks nii Sallustiuselt kui ka J. Lipsiuselt. See alajaotus näitab, et temaatilise florileegiumi märksõnad ei tulenenud üksnes konkreetsest lektüürist, vaid pidid vähemalt osaliselt olema üle võetud kas žanriteoreetilistest soovitustest või siis trükitud florileegiumeist; lugemise käigus silma jäänud tsitaadid ei lasknud end aga alati ettenähtud teemade alla paigutada.

4. Märksõnaline florileegium. Kõigi paratekstide, ettevalmistavate tekstikogumite ja lisade vahel asub käsikirja põhiosana lehekülgedel 6 kuni 237p märksõnadest lähtuv florileegium, milles 329 enamjaolt tähestikuliselt järjestatud märksõna all leidub 2866 ütlust, vanasõna ja fraseoloogilist väljendit. Märksõnad on valitud ühelt poolt žanritraditsiooni, teiselt poolt loetud tekste silmas pidades.

Põhiosa märksõnadest kuulub abstraktsete mõistete alla. Võrdlus vara-
usaegsete trükitud florileegiumide ja žanrijuhistega näitab,¹⁴ et Hövelni abstraktsete märksõnade valik oli siiski pealiskaudselt selektiivne ja ebasüsteemiline. Mõnelt tähendusväljalt on märksõnaks valitud antonüümipaari mõlemad pooled (nt *sõprus* – *vaen*, *rõõm* – *kurbus*, *pettus* – *tõde* jne), teistelt

¹⁴ Võrdluseks on valitud Erasmus Roterodamus 1550, Melanchton 1529, Freigius 1575 ja Langius 1617.

üksnes üks pool (nt *meelekindlus, haritus, kannatlikkus, mõõdukus* jt). Teiseks võib siit florileegiumi akadeemilisele tekkekontekstile iseloomulikuna leida rea haridussfäärist pärit märksõnu: *teadus, distsipliin, õpetatud ja õpetus, väitlusvormelid, uurima, haridus, kirjandus ehk kiri, tarkus* jt). Selles punktis järgib Höveln igati trükitud florileegiumide eeskuju (Hess 2003b: 79). Kolmandaks, žanritraditsiooni seisukohast pigem ebatüüpiline on piirdumine ilmalike märksõnadega. Ehkki Höveln rõhutab florileegiumi alguses, et tema töö toimub „Kristuse juhtimisel ja Kristuse endel” (Höveln *s.a.*: 6) ning et „Riigi(korra)d muutuvad jumalikul ettehooldel” (Höveln *s.a.*: 6p), ei leia temalt florileegiumide tüüpilisi religioosesse sfääri kuuluvaid märksõnu, nagu *ettehoole, loomine, sakrament, pastor, pühakiri* jne.¹⁵ Ainsa religioosse märksõna *Jumal (deus)* jaoks on koostaja plaaninud pelgalt ühe lehekülje ning leidnud kõigest kuus näitelauseid. Neljandaks leidub Hövelni kogumikus grupp Rooma komöödiale ainuomaseid märksõnu, mis ei esine üheski võrdluseks võetud trükitud florileegiumis: *pillaja, sööma, kõlvatu inimene, hävima, jooming, naljahammas, peksma*, peegeldades koostaja avatust uuendada tavapärasest märksõnavaramut.

Kuidas Höveln oma märksõnavalimini jõudis, ei ole selge. Žanriteoreetikud eesotsas Desiderius Erasmuse ja Philipp Melanchthoniga ei teinud florileegiumi koostajaile märksõnade valikul, järjestamisel ja liigendamisel muid ettekirjutusi, kui et need moodustaksid ühtse moraalset terviku. Selleks et potentsiaalseid florileegiumikoostajaid aidata, lisasid mitmed žanriteoreetikud oma töödele siiski näidisloetelusi sobivatest *locus communis*’test. Eriti kõrgelt hinnati keskajast alates seda, kui märksõnad tuletati ise vahetult loetud teoste alusel. (Üli)kooliõpetuse raames koostatud florileegiumide puhul lähtub uurimine siiani peamiselt seisukohast, et märksõnastiku andis (üli)õpilastele ette juhendav professor või õpetaja (Vogel 2000: 485).

Höveln ei järginud ilmselt ühtki nimetatud võimalust, vaid koostas oma märksõnastiku ise seni veel identifitseerimata eeskujude najal. Sellele viitab esiteks asjaolu, et märksõnastik pole tähestikuliselt ühtlustatud. Iga tähe alt leiab esmalt rea tähestiku järjekorras märksõnu, mida on täiendatud juhuslikus järjestuses märksõnadega ilmselt teiste allikate alusel. Nii leiduvad nt R tähe all tähestikulise märksõnastiku *ratio – reconciliatio – religio – remedium – repulsa – res – rumor* järel suvalises järjekorras täiendused *refello – reticentia – rapere in partem pejorem – resciscere – rideo* ja *ridiculum caput*. Sellele lisaks kordub sama tähe all mitu korda sama märksõna (nt *admirationis formulae* ja *admiror, consolatio* ja *consolatum* [sic!], kahel korral *carcer* ja *satietas*).¹⁶ Koostaja ei suutnud luua ühtset märksõnade süsteemi, tulemus jäi poolik ja edasiseks kasutuseks ebapraktiline.

Kui keeruline oli florileegiumi koostamisel just märksõnade valik, järjestus ja liigendamine,¹⁷ näitab Hövelni kogumiku puhul ka segadus märksõnasisese liigendamisega. Erinevalt trükitud florileegiumeist, milles märksõnad on kas täiesti liigendamata (nt Gruterus 1625) või siis läbivalt hierarhiliselt liigendatud (nt Freigius 1575; Langius 1617), esindab Hövelni florilee-

¹⁵ Võrdlusmaterjal on võetud väljanopetena T. J. Freigiuse ja J. Langiuse florileegiumeist.

¹⁶ *Carcer* lk 45–46p ning 63, *satietas* lk 197 ja 211.

¹⁷ Probleem oli varauusajal levinud, nt Aldus Manutius kirjeldas oma laialt levinud florileegiumi eessõnas florileegiumi koostamist sõnadega *res magni taedii* ’kohutavalt tüütu töö’ (Manutius 1607: A2).

gium teatud vahevormi. Valdava osa märksõnade puhul pole koostaja märksõnasisest liigitust plaaninud, ent 19 märksõna puhul viitab lisandus „...ja mis veel siia võiks kuuluda” sellele, et algselt oli kavas ka märksõnasiseste alajaotuste moodustamine. Selline lisandus on reeglina mahukama tähendusväljaga märksõnadel, nagu *keel ehk kõnelema*, *militaarterminid*, *armastusväljendid*, *armastajate väljendid* jne. Trükitud, hierarhiseeritud märksõnastikuga florileegiumeis sisaldavad need märksõnad alati alajaotusi. Ütluste sissekandmise käigus näib Höveln olevat neist täiesti loobunud.

Florileegiumi allikad¹⁸

Florileegiumi kesksesse märksõnaossa tegi Höveln sissekandeid ilmselt kahes järgus. Esimese kihistuse moodustavad tsitaadid ladina kirjanduse kuldsele perioodile eelnenud autoreilt: märksõnade all leiduvad alati esmalt tsitaadid Rooma ajaloolaselt Sallustiuselt (I saj eKr, kokku 175 lauset) ning komöödiakirjanikelt Terentiuselt (II saj eKr, 1149 tsitaati) ja Plautuselt (III–II saj eKr, 1441 tsitaati). Plautuse ja Terentiusse tsitaadid puuduvad üksnes vähestes märksõnade juures. Kontseptuaalse võtme selle kihi mõistmiseks annab saksa humanist ja filoloog Friedrich Taubmann (1565–1613, professor Wittenbergis 1595–1613), kelle nimi esineb 11 tsitaadi järel. Höveln ei tsiteeri nimelt mitte F. Taubmanni enda loomingut, vaid teiste antiikautorite lauseid, mida F. Taubmann on kasutanud tõendusmaterjalina oma suures kommenteeritud Plautuse väljaandes (Plautus 1621): kolmel korral Cicerot, ühel korral vastavalt Aristophanest ladina tõlkes, Lucretiust, Phaedruse, Tacitust, Suetoniust, Fulgentiust, Joachim Camerariust ning „Panegyricus Theodosii Augusti”. See on oluline punkt florileegiumide uurimises laiemalt, sest seni jagati florileegiumid allikatüüpide järgi kaheks: otse autoritextidest võetud tsitaatidel põhinevad florileegiumid ning teiste florileegiumide põhjal loodud kogumikud. Hövelni florileegium näitab, et kompileerimisel võisid aluseks olla ka muud tüüpi väljaanded, nt kommentaarid.

Hövelni florileegiumi esimese allikakihi mõistmiseks on F. Taubmanni Plautuse väljaandest oluline just eessõna (Plautus 1612: xx4p–xxxx), milles F. Taubmann koondas pealkirja „Novitiorum super Plautum Elogia” („Uuemate [autorite] kiidusõnad Plautuse kohta”) alla paljude humanistide arvamusi Plautuse kohta. Humanistid ülistasid Plautust ja tema kõrval ka Terentius rikkaliku sõnavara pärast (nt Jacobus Sadoletus), paljude stiilivõtete tõttu (Andrea Alciato), igapäevakeele allikana (J. Sturm), huumori (Joseph Justus Scaliger) ning nende teostes leiduvate kirjade pärast (Gerhard Vossius). Olulise võimaluse Rooma komöödiakirjanike keelekasutuse omandamiseks pakkus välja tsitaat Grimma kooli rektorilt Adam Siberilt: „Aga kuna ladina keele rikkuse tundmaõppimisel ei aita ühegi tänapäeva rahva keelepruuk, siis on vajalik seda omandada orjade ja lõbunaiste keelekasutuse järgi ning sisse seada ja täiendada oma märkmeraamatuid ja katkendivihikuid...” (Plautus

¹⁸ Allikate analüüsi aluseks on Hövelni märkus iga tsitaadi järel: lühend autori nimest ja leheküljenumber (nt 289 Ter., vt joonis 1 rida 1). Kuna florileegiumi koostaja ei lisanud teose pealkirja, peatüki, lõigu, vaatusse ega rea numbrit, tuli need ükshaaval tuvastada. Samas võimaldab Hövelni viitesüsteem teha kindlaks kasutatud editsioonid ja jälgida tekstikatketse tsiteerimisel toimunud grammatilisi, süntaktilisi ja leksikaalseid mugandamisi.

1612: xxx3p). Just seda Plautuse ja Terentiuse teostel põhinevat fragmenteerimismeetodit esindabki Hövelni florileegiumi esimene kiht.

Lähtumine F. Taubmanni ja A. Siberi ideest seletab, miks ja kuidas esinesid kristliku üliõpilase töövihikus märksõnad *kõlvatu inimene, jooming, liiderdamine ja kõik inetu, mis sellega seondub, peksma* jne. Ebamoraalse tähendusega märksõnade florileegiumisse kaasamine leiab õigustuse A. Siberi eespool osundatud tsitaadi jätkus, milles rõhutatakse, et noorsugu saab tänu Plautuse ja Terentiuse tsitaatide alusel loodud florileegiumeile „teiste inimeste näitel näha inimeste kombeid ja inimelu selle üldistatud kujul ning õppida sellest, mida tuleks enda elus vältida” (Plautus 1621: pagineerimata, Lectori S). Hövelni kogumiku puhul jääb seejuures silma, et negatiivse konnotatsiooniga märksõnad kuuluvad 20 näiterikkaima hulka: nii on Höveln leidnud liiderdamise kohta 45, peksmise kohta 39, kõlvatuse kohta 34 ja joomise kohta 31 tsitaati. Võrdluseks leidub õpetatuse kohta vaid 29, au kohta 28 ja kuulsuse kohta 19 sissekannet.¹⁹

F. Taubmanni Plautuse-kontseptsioon oli Hövelnile eeskujuks veel kolmandaski punktis. Alates oma programmilisest ladina keele käsitlusest („Dissertatio de lingua latina” esmaväljaanne 1602) oli F. Taubmann seisnud Plautuse keelepruugi mõõduka omandamise eest, astudes sellega ühelt poolt vastu Cicero ainukummardamisele, teisalt aga tollal levinud antikvarismile, s.t eriti vanade ja ähmastunud tähendusega sõnade kasutamisele (Taubmann 1602: 60–61). Sama põhimõtet kordas F. Taubmann oma Plautuse editsiooni eessõnas, väljendudes P. Melancthon'i sõnadega: „Plautusel leidub külluses suurepäraseid sõnu ja kujundeid, mistõttu tuleb tema teoseid lugeda, vältides seejuures mõningaid vananenud sõnu” (Plautus 1612: xxx). Jättes kõrvale kolm erandit (*aprugnum, manubinarium, tittibilicio* – vastavalt ’metsseasarnane’, ’saagi hulka kuuluv’, ’kübeke’), joondus Höveln selleski F. Taubmanni järgi.

Teise, veidi napima allikakihi moodustavad Hövelnil tsitaadid (poliitilise) ajaloo alastest teostest. Selgi valimil on olemas kindel lähtepunkt: Cicero „Neli kõnet Catilina vastu”. Väljakirjutused Cicero kuulsatest südistuskõnedest (kokku 143 tsitaati) järgnevad florileegiumi märksõnades alati Salustiuse, Plautuse ja Terentiuse katkendeile. Lisaks leidub florileegiumi märksõnaosas veel 125 tsitaati Cicero „Kirjadest lähedastele” ning neli katket „Filipikast”. Cicero tsitaatide suhteline rohkus (kokku 272 esinemust) seob Hövelni florileegiumi teiste kaasaegsete käsikirjaliste florileegiumide traditsiooniga.²⁰

Erinevalt esimese allikakihi sissekandeist võib ajaloolis-poliitilise sisuga katkendite puhul täheldada terve rea täiendavate kirjanike ja kommentaatorite tsiteerimist. Antiikseist ja hilisantiikseist autoreist on esindatud Justinus 78 katkendiga, Velleius Paterculus 36, Curtius Rufus 33, Herodotos (ladina tõlkes) seitsme, Livius nelja ja Valerius Flaccus ühe näitega. Silmapaistev on humanistlike autorite suur osakaal. Intensiivselt on florileegiumi jaoks läbi töötatud Tübingeni Ülikooli professori Thomas Lansius üsna värskest (Lansius 1626) ilmunud teos „Euroopa provintside vahel peetud arutlus printsiipaa-

¹⁹ Võrreldav tendents ilmneb ühes XVI sajandi alguse Madalmaade kooliõpilase florileegiumis. „Erootilise” sisuga teostest pärit katkendid pidid florileegiumi koostajale olema hoiatuseks kergemeelsetesse armuafääridesse laskumise eest (Margolin, Pendergrass, Van der Poel 1991: XXII).

²⁰ Vrd Braunschweig-Lüneburgi hertsog Augusti florileegiumi (Hess 2003a: 145).

dist” (91 katkendit).²¹ Tähelepanuväärne on Leideni humanistide esindatus: 12 tsitaati J. Lipsiuse kirjadest ja dialoogist „Meelekindlusest”, 11 tsitaati Leideni Ülikooli kasvandiku ja J. Lipsiuse sõbra Joannes Wo(u)wer(en)i Petroniuse-editsioonist (kaheksa neist otse Petroniuse tekstist ning kolm J. Wouwereni kommentaarist),²² seitse näidet Leideni ajaloo ja õigusteaduse professori Dominicus Baudiuse „Kõnest Madalmaade kõrgemate seisuste nimel Inglismaa võimsaimale kuningale, usu kaitsjale Jacob I-le, liidu sõlmimise vastu Hispaaniaga”.²³

Kui esimesse allikakihti kuulunud autorite teosed töötas Höveln tervikuna läbi ja leidis neist tsitaate peaaegu kõigi märksõnade juurde, siis teise allikagrupi autoreist on ta Cicero kõnede ja kirjade kõrval tervikuna läbi töötanud vaid Justinuse ajalootese ning T. Lansiuuse traktaadi. Ülejäänud autorite teoseist on läbi töötatud üksikuid (ala)peatükke ja väljakirjutused on süsteemitud. Silma jäävad kindlad seosed alliktekstide ja märksõnade vahel: kõik kaheksa tsitaati Petroniuse romaanist „Satyricon” leiduvad märksõna *meresõidufraasid (phrases nauticae)* all, Justinuse ajalooteos on andnud kolmandiku sissekandeist sõjandusväljendite (*phrases militares*) rubriiki, Velleius Paterculus rohkem kui poole materjalist õpetatusega seonduvasse lemmasse (*doctus et doctrina*). Lansiuuse traktaat on aluseks pooltele sissekannetele stuudiumi kohta; kunstnike ning mõtteid puudutavad märksõnad (*artifices, cogitationes*) on täidetud üksnes sellest teosest pärit materjaliga ning ainuke tsitaat florileegiumide kohta, mida võiks käsitleda teatava žanrirefleksioonina, on märksõna *mälu (memoria)* all samuti Lansiuuse nimetatud teosest (vt joonist 1).

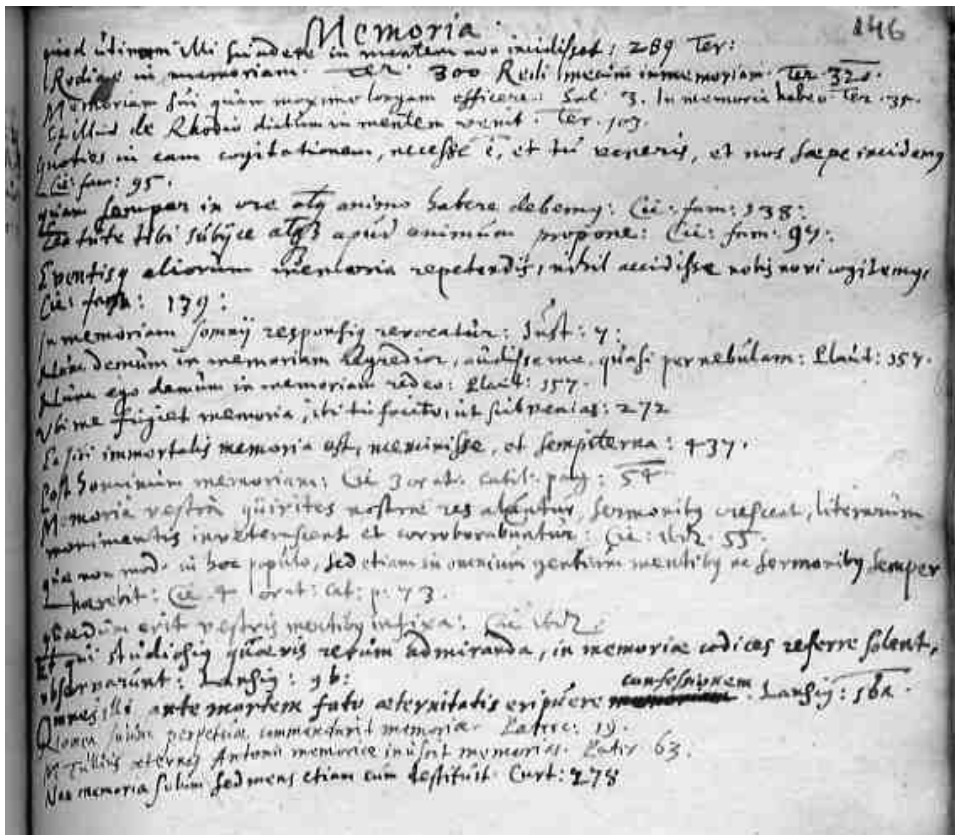
Seega ilmneb allikate analüüsist, et Rooma komöödiade kõrval oli Höveln süstemaatiliselt lugenud vaid Cicero kirju ja kõnesid, Justinuse ajalooteast ning T. Lansiuuse traktaati. Kõiki ülejäänud teoseid osundas Höveln väga ebasüsteemselt, mis viitab kas pelgalt katkendite lektüürile või siis katkendite sattumisele florileegiumisse mingi vahendava allika kaudu. Tsitaadid võisid pärineda näiteks mõne õppejõu loengukursuselt, kus neid võidi tsiteerida paralleelkohtadena väidete kinnituseks.²⁴ Euroopa žanritraditsioonis on Hövelni florileegium igal juhul erakordne suhteliselt arvuka ja omalaadse kaasaegsete autorite tsitaadivaliku tõttu. See toetab hüpoteesi, et käsikirjalised florileegiumid olid võrreldes trükitud tsitaadikogumikega avatumad kaasaegsetele autoritele ja uudisteostele. Ilmselt polnud eraviisiliseks otsarbeks mõeldud florileegiumeis tsitaatide autoriteetsus sama tähtis kui trükituis; koostajad ei pidanud nii püüdlikult eraldama kanoniseerimis- ja talletamisväärtset vähemolulisest. Kui ülesehituses järgisid käsikirjalised florileegiumid üsna rangelt trükitud näidete eeskujule, siis tsitaadivalikult olid nad liberaalsemad, lõimides uusi teemasid ja näiteid.

²¹ Florileegiumis viidatud leheküljenumbri näitavad, et Höveln kasutas just 1626. aasta kordusväljaannet, mitte varasemat, 1620. aasta editsiooni.

²² J. Wouwereni kohta vt Lohmeier 1976: 241–243.

²³ Tekst ilmus korduvalt D. Baudiuse kogutud kõnede väljaandes, täpset editsiooni pole seni õnnestunud identifitseerida.

²⁴ Kiirustavale kuulmise järgi sissekandmisele viitavad eksimused nagu *d* ja *t* äravahtamine, *u* ja *v*, *i* ja *j* ortograafia erinevus editsioonis leiduvast jm.

Joonis 1. Märksõna *Memoria* ('mälestus, mälu') Hövelni florileegiumis (TLÜ Akadeemiline raamatukogu X-1634, leht 146p).

Florileegiumi dateering ja koostamiskoht

Et Hövelni florileegiumil puudub dateering, tekib küsimus, millisel õppeastmel see sündis: kas 1) enne 1627. aastat Tallinna linnakoolis alghariduse raames; 2) studiumi ajal Rostockis 1627–1630; 3) Wittenbergis 1630–1636 või 4) pärast naasmist Tallinna 1637, siis juba triviaalkooli inspektorina plaaniga avaldada see kohalikus trükikojas siinsete koolide tarbeks õppevahendina. Esimene ja neljas variant pakuks olulise allika humanistliku õpetegevuse sisu ja taseme kohta Tallinnas 1620.–1640. aastail. Käsikirja varase dateeringu välistab siiski florileegiumi allikakriitiline analüüs: keskses märksõnaosas J. Lipsiuse kirju tsiteerides lähtus koostaja 1627. aasta Frankfurdi väljaandest (Lipsius 1627), mille kasutamine Tallinnas enne 1627. aasta juunit on võimatu. Kuna Plautust ja Terentiust on kogumikus tsiteeritud läbivalt sama väljaande järgi, tuleb mõõndusega kõne alla vaid see, et õpilasena Tallinnas on kirja pandud florileegiumi avaosa süstematiseerimata materjal Plautuse ja Terentiuse sententsidega. Sel juhul pidid Rooma komöödiakirjanike editsioonid kuuluma Hövelni enda raamatukokku ja ta võttis need Saksamaale kaasa. Käsikirja hilise sünni pärast Hövelni õpingute lõppu ja

Tallinnasse naasmist välistab aga florileegiumi eessõna, täpsemalt see, kuidas Höveln end sellele alla kirjutades esitleb: *Ex libris Nicolai ab Hövelen, Rev[alia]. Liv[oni]* („Nicolaus von Hövelni, Tallinnast pärit liivimaalase raamatuist”). Siit selgub, et Höveln polnud koostamise ajaks saanud magistrikraadi, nii et *terminus ante quem* peab antud käsikirja puhul olema aprill 1636, mil Höveln viibis veel Wittenbergis.²⁵ Florileegiumi kui teiste õpetamiseks koostatud vahendi vastu räägib veel asjaolu, et sel juhul nimetanuks autor eessõnas kindlasti oma ametit Tallinnas, samal ajal kui päritolumääratlus *Revalia-Livonus* olnuks pigem teisane. Publitseerimisplaani muudab ebatõenäoliseks ka dedikatsiooni puudumine metseenidele, mis andnuks tunnistust plaanitavast kirjastamis- ja trükikulude katmise viisist, ning eessõna õppivale noorsoole, mis oli tüüpiline tollaseis trükitud florileegiumeis.²⁶

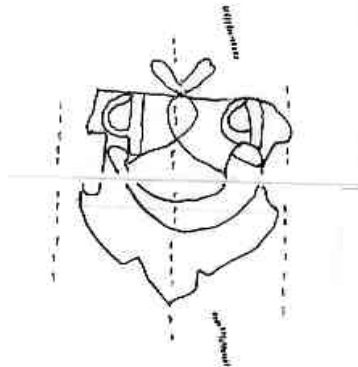
Allikate analüüsi põhjal on käsikiri seega koostatud Hövelni üliõpilaspõlves Rostockis ja/või Wittenbergis. Filigranoloogiline analüüs lubab tõenäolisemaks pidada Rostocki.²⁷ Höveln on kasutanud Schwerini lähedal asunud Zülowi (mõnes allikas: Zielowi) paberiveski postipaberit²⁸, mis oli Rostockis

²⁵ Akadeemilist kraadi ei jäetud tollal mainimata väikseimagi kirja(ndus)liku eneseväljenduse puhul, nt juhuluuletuse allkirjas või oma tunnuslauses. Info von Hövelni magistrikraadi kohta leidub AAV 1934: 352, ent puudub M. Klökeri monograafias (2005 I-II).

²⁶ Vt Ström 2003: 133 ja 1662. aasta Tallinna florileegiumi pealkirjas leiduvat märkust *in usum juvenutis Revaliensis* (Fasciculus 1662).

²⁷ Kogu käsikiri on sama vesimärgiga paberil: aheltraatidele vahega 2,5 cm (aheltraatidest on jäänud paberisse horisontaalsed jooned, mida näeb paberit vastu valgust vaadates; vertikaalseid ribijooni on 11 sentimeetri kohta) oli peegelpildis kinnitatud vappi kujutav vesimärk, mille keskseks motiiviks on paelaga postisarv, postisarve tippudes topeltkontuuriga tähed D ja P ning vapi kohal kõrgumas topeltkontuuriga täht V (vt joonis 2). Käsikirja kvartformaadi tõttu esineb vesimärk lehtede kõiteala keskel, osal lehtedest selle ülemine, osal alumine pool, vastavalt 68 ja 66 korral. Vesimarki pole kirjeldatud ei Eesti ega Põhjamaade varatrükiseid käsitlevates publikatsioonides (Valk-Falk 1996; Utter, Utter 2008; Lindberg 1998) ega atribueeritud suuremate Saksa vesimärgikollektsioonide raames (Die Wasserzeichensammlung Piccard, Deutsches Buch- und Schriftmuseum Leipzig ja Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin). Kuna kirjeldatud vesimarki ei esine Wittenbergi ega selle ümbruse paberiveskite toodangu vesimärkide kataloogis (Doss, Schlieder 1993), võib Wittenbergi kui paberi tootmiskoha välistada. Ainsa niidiotsa vesimärgi identifitseerimiseks pakub Piccardi kollektsioonis esinev identne vesimärk ühel Mecklenburgi hertsogliku kantselei dokumendil 1635. aastast (LBW, J340 Nr. 120592). Leipzigi asuva Saksa Rahvusraamatukogu Paberiloolisest Kogust kinnitati, et arvestades tähtede D, V ja P paigutust vesimärgil, on tõenäoliselt tegemist paberivalmistaja initsiaalidega. Selline tähekombinatsioon esineb Saksa Paberiveskite Andmepanga Blogus alusel ainult Mecklenburg-Vorpommerni Schwerini lähedal asunud Zülowi paberiveski toodangul. Paberiveski oli 1621. aastal rajanud kohaliku muistse aadlisuguvõsa von Plessede (ka Plessenite) esindaja Dietrich von Plesse(n) (Stieda 1915: 133, 162; von Plessenite kohta Naumann 1940: 29; Zedler 1741: vg 810–813).

²⁸ Paberiveskis toodeti vähemalt alates 1621. aastast veel kolme tüüpi samade initsiaalidega, kuid muidu von Plesseniteapidetaile jälgendavat vesimarki: 1. von Plessenite perekonna vapp: härg vapil, pea paremal, ülestõstetud saba vasakul; vapi kohal vankriatas, mis on kaunistatud läbipõimunud paabulinnusulgedega (vappi on kirjeldanud ja kujutanud Siebmacher 1978: 16 ja tahvel 14. Värvilisel kujul on vapp nähtav aadressil www.gutshaeuser.de/wappen/plessen.html). Vapi ümber on paigutatud monogramm D V P. 2. Vapp härjaga, pea vasakul, ülestõstetud saba paremal; muud perekonnavapi detailid puuduvad. Vappi ümbritseb monogramm D V P. 3. Teise tüüpi ümberpööratud variant, millel härja pea on paremal, ülestõstetud saba vasakul. Piccardi vesimärgikollektsioonis ühtki neist kolmest tüübist ei esine (Peter Rückerti e-kiri 24. IX 2010). Rostocki Ülikooli ning Mecklenburgi hertsogliku kantselei arhiivis esineb neid paberisorte postipaberist tunduvalt rohkem.

Joonis 2. Hövelni florileegiumis esinev vesimärk.

müügil vähemalt perioodil 1631–1641²⁹, kust seda ostsid nii Mecklenburgi hertsoglik kantselei³⁰, kohaliku ülikooli õppejõud kui ka üliõpilased. Rostockis müügil olnud elitaarse postipaberi kasutamine³¹ niivõrd suures koguses näitab, et florileegium peab olema kavandatud ja vähemalt selle keskne märksõnastikuosa täidetud Rostockis õppides. Pole tõenäoline, et keegi ostnuks endale lihtsalt igaks juhuks valmis hiigelkoguse sedavõrd kvaliteetset paberit, isegi kui on tegu rikka kaupmehe pojaga. Paberi hea kvaliteedi tõttu ei saanud seejuures plaanis olla mustand, vaid pikemaks kasutusperspektiiviks mõeldud puhtand. Samasuguse vesimärgiga paberi kasutamisaeg 1631. aasta algusest kuni 1641. aasta alguseni viitab lõpuks sellele, et Höveln alustas oma käsikirja pigem Rostocki-stuudiumi lõpus 1629/1630. õppeaastal kui sealse stuudiumi algul 1627/1628. õppeaastal. Sellega leiaks selgituse ka florileegiumi poollelijäämine üsna varases koostamisjärgus.³²

²⁹ Sellise vesimärgiga paberit leidub nii Mecklenburgi hertsogliku kantselei 1620.–1630. aastail väljastatud dokumentide (MLS, f 2.12–2/4, s.-ü 199–200; f 2.22–1, s.-ü 78–79, f 2.12–1/26, n 10a–10c) kui ka Rostocki Ülikooli XVII sajandi I poole dokumentide (MLS, f 2.12–3/3) hulgas Schwerinisis Mecklenburgi Maa-Arhiivis; Rostocki materjalide seas 16 esinemust 1631. aasta jaanuarist 1641. aasta märtsini. Valdavalt on Rostocki Ülikooli professorid ja rektor ning Rostocki raad kirjavahetuses kõrgemalseisvate isikutega, eelkõige Mecklenburgi hertsogiga tarvitatud korraga üht kuni kaht sellise vesimärgiga foolioformaadis lehte.

³⁰ Mecklenburgi hertsogi kantselei ostis Rostockist paberit nt aastail 1640–1641, vt käsikirjalisi arveid, millest nähtub paberi ostmiseks ja selle transpordiks Rostockist vooimehele makstud raha 22. juunist 1641 (MLS, f 2.12–2/4, nr 200, pagineerimata leheküljed toimiku lõpuosas).

³¹ Postipaber oli saksa kultuuriruumis kvaliteetsemaid paberisorte, mida kasutati oluliste dokumentide ja kirjade koostamiseks (Weiss 1962: 44–45).

³² Rostocki ja Wittenbergi loengukavad käsikirja dateeringut täpsustada ei aita, sest Rostocki kohta puuduvad need vastavast perioodist üldse (Digitalisierung der Personal- und Vorlesungsverzeichnisse, Universitätsarchiv Rostock, Sylvio Erdmanni e-kiri 22. VI 2010), Wittenbergist on säilinud umbes pooled. 1628.–1643. aasta loengukavad publitseeris Halle Ülikooli Arhiivi, Gotha Teadusraamatukogu (need kajastuvad ka andmebaasis aadressil www.vd17.de) ning Erfurdi Evangeelse Ministeeriumi raamatukogu põhjal Stegmann 2008. Täiendav otsing Wittenbergi Evangeelse Seminari raamatukogus ei toonud lisa. Nii puuduvad Hövelni Wittenbergi ajast loenguprogrammid 1631 suve-, 1631/32 talve-, 1633 suve-, 1633/34 talve- ning 1635 suvesemestri kohta. Kuna Wittenbergis nagu ka Rostockis peeti oluline osa õppetööst erakolleegiumides, see aga ei kajastu trükitud loengukavad (Stegmann 2008a: 40), oleksid uued leiud ses osas vaid osaliselt abiks. Ainuke kokkulangevus

Florileegiumi funktsioon ja kasutamine

Hövelni florileegium oli mõeldud peamiselt õppevahendiks, mis saatis koostajat ekstspeeriva lugemispraktika ajal, aidates tal tundma õppida ja meelde jätta antiikset kirjanduspärandit. Selle funktsiooni täitis florileegium kahtlemata edukalt, sest Höveln töötas selle jaoks läbi rea olulisi antiikkirjanduse teoseid, märkides neist välja üle 3500 tsitaadi.

Nagu teistel õpinguperioodil sündinud florileegiumeil oli ka sellel kogumikul teinegi ülesanne: viia õppurid kurssi tsitaadikogumike tollaste koostamis-põhimõtetega. Hövelni käsikiri näitab, et selle eesmärgi saavutamine oli hoolimata žanriteoreetilistest soovitustest tunduvalt vaevalisem. Lisaks varem mainitud raskustele märksõnade valikul, liigitamisel ja reastamisel võib efektiivsuse kriteeriumina jälgida, kas ja kuidas sobis valitud märksõnastik loetud tekstidega. Ses osas ei saa Hövelni kogumikku pidada eriti õnnestunuks: 44 märksõna 329-st on jäänud ilma ühegi sissekandeta, 147 märksõna juures on pelgalt üks kuni viis ütlust. Suurt tühikute hulka võib tõlgendada kas margina õpingute ootamatust katkemisest, koostaja vähesest huvist kogumiku täiendamise vastu, vähesest abstraktsioonivõimest või napist ladina keele oskusest. Täitmata või napilt täidetud märksõnade seas on palju just abstraktmõisteid, nt *ahnus*, *hulljulgus*, *meelekindlus*, *õnn*, *tänuikkus* jne, mille kohta antiikkirjandus pakub küll arvukaid näiteid, kuid mille varustamine näidetega nõuab arenenud abstraktsioonivõimet ja head ladina keele oskust. Hövelni kogumik toob ilmsiks, et õpilaste ja üliõpilaste jaoks oli florileegiumi koostamine keeruline ka sellest aspektist.

Kuigi Hövelni florileegiumis leidis vaid üks religioosset teemat puudutav märksõna ning florileegiumisse pole kantud tsitaate Piiblist, kirikuisadelt ega hilisematelt teoloogidelt, võib kogumiku kolmanda funktsioonina nimetada suunamist usu- ja konfessiooni küsimustes. Silmatorkavaim on see tsiteerimiseks valitud uusaegsete autorite nimesid vaadates: jättes kõrvale korduvalt konfessiooni vahetanud J. Lipsiuse, on tegemist protestantide ja reformeeritutega. Lisaks leidub mõne märksõna all ütlusi, milles otsesõnu kritiseeritakse teiste konfessioonide esindajaid. Nii näiteks võib märksõna *kõlvatu inimene* alt leida D. Baudiuse tsitaadid munkade kohta: „nurjatuima kahejalgsse ja kapuutsiga monstrumi kirjeldus”; „maailma häbiplekid, inimsoo väärünnitised” (Höveln *s.a.*: 117p). Selgelt luterlik on kolmas tsitaat märksõna *tagasi/ümber lükkama* all – T. Lansiuuse ajalooteosest võetud „Luther hävitas paavsti pelgalt oma häälekõminaga” (Höveln *s.a.*: 191p). Sel viisil esindab Hövelni käsikiri kahtlemata XVII sajandi tüüpilist, kindla konfessionaalse meelsusega florileegiumi.³³

Žanriteoretikute järgi oli florileegiumide peaesmärgiks neisse koondatud materjali kasutamine oma tekstiloomes. Euroopa tollaste suurmeeste Francis Baconi (Bacon 1996: XXXVII–XLIV), Michel de Montaigne'i, Pierre de Ronsard'i (Moss 1996: 213–214, 238), John Miltoni (Mohl 1969), Georg Stiernhielmi (Friberg 1945: 33–38) jt näitel on sellist praktikat ka kirjeldatud. Kas

Wittenbergis loenguis käsitletud ning Hövelni florileegiumis tsiteeritud teoste vahel on 1635/1636. aasta talvesemestriks prof August Buchneri väljakuulutatud Cicero kõned Catilina vastu (Stegmann 2008b: 320). Kindlat tõestust florileegiumi kihtide eri koostamis-kohtade osas see siiski ei anna.

³³ Kogumik sarnaneb varauusaegsete protestantlikelt aladelt pärit florileegiumidega ka illustratsioonide puudumise poolest. Keskaegsetes ja hilisemates katoliiklikes žanrinäidetes on illustratsioonid tavapärased.

ja kuidas väljendus see propedeutiline funktsioon n-õ reahumanistide, s.o humanistliku (üli)koolihariduse saanud meeste puhul, ei ole seni uurimist leidnud, sest on puudunud isegi bibliograafiline ülevaade nende loomingust. Höveln on selliseks eksemplaarseks analüüsiks ülisobiv, sest ühelt poolt on kogu tema säilinud hilisem looming bibliografeeritud koos teiste Tallinna XVII sajandi alguse trükistega (Klöker 2005, II), teisalt on olemas süstemaatiline kogu Eesti- ja Liivimaa humanistide sissekandeid reisialbumeisse (EAA, f 5383, n 1, s 20–29).

Höveln koondas oma florileegiumisse suure hulga materjali, mis sobis tekstiloomeks humanistliku kirjanduse tüüpžanrides. Märksõnade *armastus- ja armastajate fraasid* (127 näidet); *valu, surm ja haigus* (vastavalt 59, 52 ja 29); *meresõidufraasid* ning *jalg* (45 ja 40); *sõjandusfraasid* (72); *hing* ja *sõprus* (51 ja 48) näiterohkus moodustab ilmse ettevalmistuse loomaks tekste³⁴ pulmadeks, matusteks, reisile minekuks, aga ka suurte väejuhtide ülistamiseks ning sõpruse meenutamiseks sissekandeis reisialbumeisse.

Võrreldes florileegiumisse kogutud materjali Hövelni 16 ladinakeelse juhuluuletuse ning viie sissekandega sõprade reisialbumeisse florileegiumi koostamise järgseil aastail, ei ilmne aga ühtki kokkulangevust. Hövelni juhuluule (kokku 271 värssi) sisaldab tsitaate teistelt antiikautoreilt (Horatius, Ovidius, Vergilius) ning eriti rohkelt reministsentse Piiblist.³⁵ Peaaegu kõik tema sissekanded reisialbumeisse põhinevad kristlikul kirjandusel. Kolmel korral rõõmustas ta oma sõpru isikliku tunnuslausega *Mein Schild ist der Gott, der den frommen Herzen hilft* („Mu kilp on Jumala käes, ta päästab need, kes on õiglased südamest” Ps 7,16) – kahel korral saksa, ühel heebrea keeles. Saksakeelsele tunnuslausele lisas ta varasemas sissekandes tsitaadi Lipsiuse kirjadest,³⁶ hilisemas kinnitava Piiblitcitaadi *Eß ist der Herr, so thu waß ihm wolgefelt* („Tema on Jehoova, tehku tema, mis ta silmis hea on”, 1 Sam 3,18).³⁷ Neljandas sissekandes kasutas ta pikemat kompositsiooni kirikuisade Basileios Suure, Chrysostomose ja Gregoriose tsitaatidest³⁸ ning viendas manitses lahkuvat kaaslast mõtteteraga *Quod Deus vult, velimus, quo ducit, eamus* („Tahtkem Jumala tahte järgi, mingem tema juhtimise järgi”).³⁹

³⁴ Esmajoones proosatekste, sest isegi draamaautorite tsitaatidel puuduvad silbipikkusele ja -lühidusele viitavad märgid, mis aidanuks koostajal omandada ladina prosoodiat. Real tollastel analoogsetel väljaannetel, mis olid mõeldud abiks luuletamisel, olid vastavad märgid olemas.

³⁵ Bibliograafilisi andmeid tema juhuluule kohta vt Klöker 2005 I: 684.

³⁶ Sissekandes Nicolaus Sassi reisialbumisse 26. VII 1632 (EAA, f 5383, n 1, s-ü 23): *Quicquid Deus noster dat: accipe libenti, immo et hilari fronte. Vivere te vult? Velis mori? Non nolis? Finis et initium nostrum ab illo sunt: felices si in illo. Ex Cent. 2 epist 17.* („Võta heal meele ja naerunäol vastu see, mida iganes meie Jumal annab. Kas ta soovib, et elaksid? Kas soovid surra? Või siiski mitte? Meie surm ja sünn on temalt, oleme õnnelikud, kui temas. Teine tsentuuria, kiri 17”).

³⁷ Saksakeelsena sissekandes tundmatu omaniku reisialbumisse Magdeburgis, 24. III 1637, praegu lahtise lehena Hamburgi Ülikooli raamatukogus (SUB Hamburg, Cod. 69 in scrin.); heebreakeelsena sissekandes Paul Relowi reisialbumisse Wittenbergis 5. V 1636 (EAA, f 5383, n 1, s 23).

³⁸ Sissekanne H. Gramanni reisialbumisse Tallinnas, 1639 (EAA, f 5383, n 1, s 23). Sissekanded pärinevad vastavalt teostest Epist 2,71; Epist 5,2 ad Innocentium ja Expos. Mor. in Job cap. 2.

³⁹ Georg von Rentelni reisialbum, sissekanne Tallinnas, 29. VIII 1656 (EAA, f 5383, n 1, s 23). Sõnastuslikuks eeskujuks võib siin olla F. Taubmanni luuletus „Ad Ludovicum-Wilhelmum Moserum” värss 25: *Quod vult ille, velimus idem. Quo dicit, eamus* (Taubmann 1623: 51).

Kolmanda sententside kasutamise valdkonnana võiksid kõne alla tulla käsi-kirjalised marginaalid Hövelni raamatutes, nagu seda on täheldatud näiteks inglise humanisti Gabriel Harvey puhul (Blair 2004: 96). Kuigi Hövelni raamatukogust on teada vähemasti kaheksa köidet 22 teosega, mille tema abikaasa pere oli P. Flemingilt pärinud ja mis kuulusid 1640–1657 perekonna raamatukokku, ei leidu seal ühtki lugemismärget.

Hoolimata vaevast, mida Höveln õpingute ajal florileegiumi koostamisel nägi, ei leidu tema säilinud kirjanduspärandis jälgi isikliku florileegiumi kasutamisest. Ilmselt johtub see pigem florileegiumi ebaõnnestunud märksõnavalikust ja pooleli jäämisest ning Hövelni loomingu valikulisest säilimisest, kui florileegiumide olemusest.⁴⁰

Kokkuvõte

Ajastul, mil kirjandusteose puhul hinnati oskuslikku jäljendamist ja kompileerimist, oli florileegium tekstiloome eelastmena levinud töövahend. Ent oma ettevalmistava rolli tõttu on florileegiume säilinud vähe. Hövelni kogumik „Proverbia quaedam et sententiae” on ainuke Eestimaa haritlastelt säilinud florileegium. Kuigi see on sündinud väljaspool Eesti- ja Liivimaad, kinnitab see humanistliku õpetamis- ja lektüürimetoodika levikut Läänemere idakaldale. Peamiselt antiikautorite teostest väljanopitud ja märksõnade kaupa sorteeritud tsitaadivaramuna moodustasid florileegiumid tollaste haritlaste kollektiivse kirjandusmälu, toimides nagu juhuluule, dedikatsioonid jm ajastutüüpilised žanrid haritlasi liitva faktorina.

Kuigi Hövelni florileegium sisaldab eranditult ladina- ja saksakeelset materjali ega seostu otseselt varase eestikeelse ilmaliku kirjandusega, annab see siiski aimu ka nende humanistide haridusteest, kes XVII sajandi keskpaigas jõudsid esimeste eestikeelsete ilmalike tekstide loomiseni. Samasugusest florileegiumeile toetuvast õpetamismetoodikast said samal kümnendil Rostocki Ülikoolis samade õppejõudude käe all osa nt Reiner Brockmann (perioodil 1628–1634), Heinrich Göseken (1631–1634) jt mõjukad eestikeelse kirjasõna loojad.

Artikkel on valminud ETF-i grandi 7861 ning programmi DoRa 8 toetusel.

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

f 5383, n 1, s-ü 23. Vello Helk. Eesti-, liivi- ja kuramaalaste sissekanded reisialbumites välismaal ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaal – koopiad.

Deutsches Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Nationalbibliothek Leipzig, Papierhistorische Sammlungen.

Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin.

LBW = Landesarchiv Baden-Württemberg.

Die Wasserzeichensammlung Piccard (<http://www.landearchiv-bw.de/piccard>).

⁴⁰ Hövelni kirjad ja jutlused ei ole ilmselt säilinud. Samuti puuduvad andmed tema pärandinimist ja testamendi kohta, vt Hansen 1924–25: 129–134 ja Seeberg-Elverfeldt 1975.

- MLS = Mecklenburgische Landeshauptarchiv Schwerin
 f 2.12–2/4, s.-ü nr 199. Acta Collegiorum et Dicasteriorum. Kanzleibedarf für die
 Güstrower Kanzlei 1563–1638.
 f 2.12–2/4, s.-ü nr 200. Acta Collegiorum et Dicasteriorum. Abrechnungen über die
 Beschaffung von Kanzleibedarf für die Kanzlei Herzog Adolph Friedrichs in
 Rostock und Güstrow 1640–1641.
 f 2.22–1, s.-ü nr 78. Renterei. Einnahmen und Ausgaben 1631–1635.
 f 2.22–1, s.-ü nr 79. Renterei. Einnahmen und Ausgaben 1636–1643.
 f 2.12–1/26, nr 10a–10c. Hofstaatssachen – Etats- und Rechnungswesen. Einnah-
 men- und Ausgaberegister zur fürstlichen Hofhaltung 1535–1693.
 f 2.12–3/3. Universitäten Rostock und Bützow.
 SUB Hamburg = Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Cod. 69 in scrin.
 TLÜ AR Baltica = Tallinna Ülikooli akadeemilise raamatukogu baltika osakond
 X-1634. Höveln *s.a.* = Nicolaus von Höveln. Proverbia quaedam et sententiae
 Ciceronis, Plauti, Terentij et aliorum clarissimorum virorum. *S.l.*

Kirjandus ja publitseeritud allikad

- AAV 1934 = Album Academiae Vitebergensis. Jüngere Reihe. Teil 1 (1602–1660).
 Magdeburg: Historische Kommission.
 Åslund, Leif 1991. Magnus Gabriel De la Gardie och florilegierna. – Latin och
 nationalsprog i Norden efter reformationen. Konference 1.–5. August 1987, Bis-
 kops-Arnö. Toim Marianne Alenius et al. (Renæssancestudier 5.) København:
 Museum Tusulanum, lk 121–132.
 Åslund, Leif 1992. Magnus Gabriel De la Gardie och vältaligheten. (Studia
 Rhetorica Upsaliensia 1.) Uppsala: Uppsala Universitet.
 Bacon, Francis 1996. A Critical Edition of the Major Works. Toim B. Vickers.
 Oxford–New York: Oxford University Press.
 Berggren, Maria 2009. Useful phrases and scientific terms. Examples from
 Emanuel Swedenborg's notebooks. – Programme and information of XIV con-
 gress of IANLS. Uppsala: Uppsala Universitet, lk 29 ning [http://www.ianls.org/
 uppsala_2009_abstracts.htm](http://www.ianls.org/uppsala_2009_abstracts.htm).
 Blair, Ann 2004. Note Taking as an Art of Transmission. – Critical Inquiry 31/1.
 Arts of Transmission. Toim James Chandler, Arnold J. Davidson, Adrian John.
 Lk 85–107.
 Blogus. <http://www.blogus.de/Pmuehlen.html>.
 CB 2001 = Commonplace Books. A History of Manuscripts and Printed Books from
 Antiquity to the Twentieth Century. In conjunction with an exhibition at the
 Beinecke Rare Books and Manuscript Library, Yale University, 23 July through
 29 September 2001. Toim Earle Havens. Yale: Yale University.
 Digitalisierung der Personal- und Vorlesungsverzeichnisse, UB Rostock. – [http://
 web10.ub.uni-rostock.de/wiki/Projekte:Digitalisierung_Vorlesungsverzeichnisse](http://web10.ub.uni-rostock.de/wiki/Projekte:Digitalisierung_Vorlesungsverzeichnisse).
 Doss, Dora, Schlieder, Wolfgang 1993. Besitzer und Papiermacher auf
 Papiermühlen in Sachsen und angrenzenden Gebieten. Marburg/Lahn: IPH.
 Erasmus Roterodamus, Desiderius 1550. Adagiorvm opvs Des. Erasmi
 Roterodami: ex postrema avtoris recognitione. Lugduni: Gryphius.
 Fahne, Anton 1860. Die Herren und Freiherren von Hövel. Geschichte der Frei-
 herren und Herren von Hövel. Bd. 1. Köln: Heberle.

- Fasciculus 1662 = Fasciculus phrasium illarum, quae in Lub. Farragine et in Fund. D.L. non habentur: in usum juventutis Revaliensis ex probatis Latinitatis autoribus collectus. Reval: Simon.
- Freigius, Johannes Thomas 1575. Ciceronianus Ioan. Thomae Freigii, in quo: Ex Ciceronis monumentis, Ratio instituendi Locos communes demonstrata: et Eloquentia cum Philosophia coniuncta, descripta est libris decem. Basileae: Per Sebastianum Henricpetri.
- Friberg, Axel 1945. Den svenske Hercules. Studier i Stiernhielms diktning. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Gierlich, Ernst 1991. Reval 1621 bis 1645: von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolph bis zum Frieden von Brömsebro. Bonn: Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen.
- Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra 2007. Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Bd. 1–3. Berlin–New York: de Gruyter.
- Gruterus, Janus 1625. Bibliotheca Exvlvm: Seu Enchiridion Divinae hvmanaeque prudentiae. Francofurti: Zetzner.
- Hansen, Gotthard von 1924–1925. Tallinna linna arhiivi kataloog. II jagu. Aktid = Katalog des Revaler Stadtarchivs. II. Abteilung, Akten. Toim Otto Greiffenhagen. Tallinn: Eestimaa trükikoda.
- Helk, Vello 1975. Conrad von Hövelen. Ein deutscher Barockdichter in Dänemark. – Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur, nr 4, lk 144–171.
- Hess, Gilbert 2003a. Fundamente fürstlicher Tugend. Zum Stellenwert der Sentenz im Rahmen der voruniversitären Ausbildung Herzog Augusts d.J. von Braunschweig-Lüneburg (1579–1666). – Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen. Zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit. Toim Frank Büttner, Markus Friedrich, Helmut Zedelmaier. (Pluralisierung und Autorität 2.) Münster: LIT, lk 131–174.
- Hess, Gilbert 2003b. Konstanz und Beweglichkeit in frühneuzeitlichen Florilegien und Enzyklopädien. – Autorität der Form – Autorisierung – Institutionelle Autorität. Toim Wulf Oesterreicher jt. (Pluralisierung und Autorität 1.) Münster: LIT, lk 75–84.
- Klöker, Martin 2005. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Bd. 1–2. Tübingen: Niemeyer.
- Langius, Josephus 1617. Novissima Polyanthea in libros XX dispertita. Opus praeclarum, suauißimis floribus celebriorum sententiarum, cum Graecarum, tum Latinarum refertum. Primum quidem a Dominico Nano Mirabello, Bartholomaeo Amantio, Francisco Tortio, ex Auctoribus tam sacris quam profanis, vetustioribus et recentioribus collectum ... Studio et opera Josephi Langii... Francofurti: Zetzner.
- Lansius, Thomas 1626. F(r.) A(chillis) D(ucis) W(ürttembergensis) Consultatio de principatu inter provincias Europae. Tübingen: S.n.
- Lepajõe, Marju 2009. Reiner Brockmanni värsside vältimatusesest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 758–776.
- Lindberg, Nils J. 1998. Paper comes to the north: sources and trade routes of paper in the Baltic Sea Region 1350–1700: a study based on watermark research. (IPH Monograph Series 2.) Marburg/Lahn: International Association of Paper Historians.

- Lipsius, Justus 1627. *Epistolarum Selectarum Chilias: In qua I. II Centuriae Miscellaneae, III. Singularis ad Italos et Hispanos, IV. Singularis ad Germanos et Gallos, V. Miscellanea tertia, VI. VII. VIII ad Belgas, IX.X. Miscellaneae quarta et quinta postumae.* Francofurti: Thimius.
- Lohmeier, Dieter 1976. Wowern. – Schleswig-Holsteinisches biographisches Lexikon 4. Neumünster: Wachholtz, lk 241–243.
- Ludwig, Walther 2006. *Das Stammbuch als Bestandteil humanistischer Kultur. Das Album des Heinrich Carlhack Hermeling (1587–1592).* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge, Bd. 274.) Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.
- Manutius, Aldus 1607. *Pvrae, Elegantes et copiosae, Latinae Lingvae phrases ab Aldo Manutio, Pavli f. conscriptae: Hactenus diverse, diversa methodo, cum titulis Latinogermanis, et Latinogermanogallis: Nunc nove, Germanolatinis scholijs, ad titulos Aldinos, et omnia auctori salva; Germanicis Titulis novis, Res ac verba simplicia, discrete ac nude, ob usus varietatem, exponentibus; editae. Praefiguntur de ususfructu in stylo, et abusu Phrasium Epistolae tres utilisimae. Iterata editio et locupletata.* Lipsiae: Schurer.
- Margolin, Jean-Claude, Pendergrass, Jan, Van der Poel, Marc 1991. *Images et lieux de mémoire d'un étudiant du XVIIe siècle. Étude, transcription et commentaire d'un cahier de latin d'un étudiant néerlandais.* Paris: de la Maisnie.
- Melanchthon, Philipp 1529. *Institvtiones rhetoricae longe aliter tractata quam antea.* Parisiis: Regnault.
- Mohl, Ruth 1969. *John Milton and His Commonplace Book.* New York: Ungar.
- Moss, Ann 1996. *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought.* Oxford: Clarendon Press.
- Moss, Ann 1998. *The *Politica* of Justus Lipsius and the Commonplace-Book.* – *Journal of the History of Ideas*, nr 2, lk 421–436.
- Naumann, Max 1940. *Die Plessen: Stammfolge vom 13.–20. Jahrhundert.* Görlitz: *S.n.*
- Plautus, M. Accius 1612. *Comoediae XX superstites, ... studio et industria Frid. Taubmanni, Franci. Wittebergae: Schürer.*
- Plautus, M. Accius 1621. *Comoediae, ex recognitione Jani Grvteri; qui bona fide contulit cum MSS. Palatinis. Accedunt Commentarij Fridrici Taubmanni auctiores; item Indices rerum et verborum necessarii.* Wittebergae: Schürer.
- Rivius, Johann 1596. *Ratio studii ac legendi interpretandique auctores.* – Rivius, J. *De ratione discendae docendaeque linguae Latinae et Graecae libri duo.* Argentorati: Rihelius.
- Robert, Kyra 2002. *Paul Flemingi raamatupärandist. Der Büchernachlaß Paul Flemings.* – *Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai.* Tallinna Oleviste Raamatukogu. Revaler Bibliothek zu St. Olai. Toim Lea Kõiv, Mare Luuk, Tiiu Reimo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, lk 48–61.
- Sacchini, Franciscus 1614. *De ratione libros cum profectu legendi libellus, de que [sic!] vitanda moribus noxia lectione, oratio.* Ingolstadt: Eder.
- Seeburg-Elverfeldt, Roland 1975. *Revaler Regesten, Bd. 3. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus d. J. 1369–1851.* (Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung, H. 35.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Siebmacher, Johann 1978. *Großes Wappenbuch. Bd. 18. Die Wappen des Adels in Pommern und Mecklenburg.* Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe.

- Stegmann, Andreas 2008a. Paul Gerhardt und die Universität Wittenberg. – Paul Gerhardt – Leben, Dichtung, Musik. Wissenschaftliche Beiträge zum 400. Geburtstag. Toim Dorothea Wendebourg. Tübingen: Mohr Siebeck, lk 15–56.
- Stegmann, Andreas 2008b. Quellen zu Paul Gerhardts Wittenberger Studienzeit. – Paul Gerhardt – Leben, Dichtung, Musik. Wissenschaftliche Beiträge zum 400. Geburtstag. Toim Dorothea Wendebourg. Tübingen: Mohr Siebeck, lk 296–331.
- Stieda, Wilhelm 1915. Mecklenburgische Papiermühlen. – Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde 80. Schwerin, lk 116–184.
- Ström, Annika 2003. *Florilegia and Progymnasmata* – manuals linking theory with practice. – Erudition and Eloquence. The use of Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800). Acts of a Colloquium held in Tartu 23–26 August, 1999. Toim Outi Merisalo, Raija Sarasti-Wilenius. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Humaniora 325.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, lk 126–141.
- Sturm, Johannes 1543. De literarum ludis recte aperiendis. Argentorati: Riheilius.
- Zedler, Johann Heinrich 1741. Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste, Welche bißhero durch menschliche Verstand und Witz erfunden und verbessert worden [...] Bd. 28. Halle–Leipzig: Zedler.
- Taubmann, Friedrich 1602. Dissertatio De Lingua Latina. Wittebergae: Helwich.
- Taubmann, Friedrich 1623. Postuma schediasmata vorsa, et prorsa per satiram in mantissam adiecta, cum Auctario Famae postumae: Collectore et Curatore Christiano Taubmano Frid. F. Wittebergae: Schürer.
- Teriing, Arvo (ilmumas). Lexikon estländischer, livländischer und kurländischer Studenten an europäischen Universitäten 1561–1800. Zum Druck vorbereitet von Jürgen Beyer. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte.) Köln: Böhlau.
- Treumann, Hans 1977. Adolph Simoni raamatute nimestik ja teisi raamatuloolisi mistselle. – Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, lk 52–65.
- Utter, Leo, Utter, Õie 2008. Papierfabrik in Rāpina. Wasserzeichenkatalog: handgeschöpfte Büttenpapiere. Tartu: Õie Utter.
- Valk-Falk, Endel 1996. Vesimärk ja pitsatijalg paberil. Muuseumi varahoidja meelespea. Tallinn: Eesti Muuseumiühing.
- Vogel, Sabine 1999. Kulturtransfer in der frühen Neuzeit. Die Vorworte der Lyoner Drucke des 16. Jahrhunderts. (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe 12.) Toim Heiko A. Oberman jt. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Vogel, Sabine 2000. Der Leser und sein Stellvertreter. Sentenzensammlungen in Bibliotheken des 16. Jahrhunderts. – Lesen und Schreiben in Europa 1500–1900. Vergleichende Perspektiven. Perspectives comparées. Perspettive comparate. Toim Alfred Messerli, Roger Chartier. Basel: Schwabe, lk 483–501.
- Väänänen, Veiko 1991. „Appendix Gezeliana”: unohdettu historiallinen dokumentti. – Historiallinen Aikakauskirja, nr 89, lk 109–116.
- Väänänen, Veiko 1997. Florilegium Aboëense. Recueil de proverbes latins manuscrits de Turku, Finland. – Arctos, nr 31, lk 189–226.
- Weiss, Karl Theodor 1962. Handbuch der Wasserzeichenkunde. Bearbeitet und hergestellt von Wisso Weiss. Leipzig: Fachbuchverlag.

Die Loci communes-Sammlung in der humanistischen Kultur Estlands: Proverbia quaedam et sententiae von Nicolaus von Höveln

Stichwörter: Loci communes, Gemeinplatzbuch, Rezeption von Plautus, Terenz und Cicero, Lateinunterricht im 17. Jahrhundert, Friedrich Taubmann, Universität Rostock, die Wasserzeichen der Papiermühle von Zülow

Im Aufsatz wird das einzige heutzutage in Estland aufbewahrte handschriftliche Gemeinplatzbuch aus der Periode des Humanismus, *Proverbia quaedam et sententiae...*, das um 1630 vom Revaler Kaufmannssohn Nicolaus von Höveln während seines Studiums an der Universität Rostock verfasst wurde, im Kontext der europäischen Gattungstradition behandelt. Es handelt sich um ein umfangreiches kompilatives Werk (270 Seiten), das insgesamt 3678 lateinische Einträge (Sentenzen, Sprichwörter, Wendungen) enthält. 2901 davon sind unter den 329 alphabetisch angeordneten Lemmata, andere den Autoren nach eingeteilt. Von den antiken Autoren sind vor allem Plautus, Terenz, Cicero, aber auch Sallust, Curtius Rufus, Justinus, Livius, Herodotos, Velleius Paterculus und Petron exzerpiert, von den frühneuzeitlichen wurden D. Badius, T. Lansius, J. Lipsius, M. Neander, Fr. Taubmann und J. von Wouvern zitiert. Die Analyse betrifft sowohl die Komposition des Gemeinplatzbuches als auch die Auswahl, Gliederung und Anordnung von Gemeinplätzen. Obwohl der Hauptzweck der Gemeinplatzbücher nach den gattungstheoretischen Vorschriften ihre Anwendung bei der eigenen Textproduktion war, und obwohl von Höveln einen umfangreichen Vorrat der Wendungen gerade zu den typischen Themen der humanistischen Literatur gesammelt hat, zeigt die Analyse seiner späteren literarischen Produktion, dass er sein Gemeinplatzbuch nie nach dem Studium verwendet hat.

Maris Valtin (geb. 1984), MA, Universität Tartu, Assistentin am Institut für Privatrecht, an der Abteilung für Geschichte des Rechts; Doktorandin an der Abteilung der Klassischen Philologie, marisvaltin@hotmail.com

Kristi Viiding (geb. 1972), PhD, Universität Tartu, Dozentin an der Abteilung der Klassischen Philologie, kristi.viiding@ut.ee